

UOT: 811.1`367.4

DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2025.1.5010>

## OĞUZ Qrupu Türk Dillərində Yönlük Halin İfadəsi

Dos. Zabitə TEYMURLU

Bakı Mühəndislik Universiteti

zteymurlu@beu.edu.az

Fil.ü.f.d. Sevinc QƏMBƏROVA

Bakı Biznes Universiteti, Humanitar Elmlər kafedrası

| Məqalə haqqında məlumat                                                | XÜLASƏ                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
|------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Məqalənin tarixi                                                       | Məqalədə qədim türk dili və oğuz qrupu türk dillərində yönlük halın ifadə formaları, variantları və şəkilçiləri araşdırılmışdır. Türk dillərinin inkişafı mərhələlərinin Qədim dövrünə aid olan (V-X əsrlər) daşüstü salnamələrin (Orxon-Yenisey abidələri) mətnləri ilə tanış olarkən ismin yönlük halının çoxvariantlı şəkilçilər ilə (-a, -ə, -ya, -yə, -ğa, -gə, -ka, -kə, -na, -nə) ifadə olunduğunu müşahidə edirik. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində yönlük hal hazırda bir çox müasir türk dili üçün adəbi dil səviyyəsində işləkliyini itirmiş və nəticədə şəkilçiləri müəyyən vahidlərin (yuxarı, irəli, içəri, bəri, dışarı və s.) tərkibində daşlaşmış yönəlmə (-rı, -ri, -ra, -ar, -är), yönəlmə-istiqaqat (-ğaru, -qerü, -karu, -kerü, -aru, -erü) halları ilə də ifadə edilmişdir. |
| Göndərildi: 2025-04-30                                                 |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
| Yenidən işlənmiş formada alındı: 2025-05-01                            |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
| Qəbul edildi: 2025-05-13                                               |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
| Onlayn mövcuddur                                                       |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
| <b>Açar sözlər:</b> qədim, türk dilləri, yönlük hal, şəkilçi, müqayisə | Məqalədə türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan türk, Azərbaycan, türkmən, qaqauz və Axisqa (Mesxeti) türklərinin dilində ismin yönlük halının oxşar və fərqli cəhətlərinin ortaya çıxarılması məqsədi ilə hansı terminlər vasitəsi ilə adlandırıldıqları, hansı formada, hansı şəkilçilər ilə ifadə olunduqları və s. xüsusiyyətlər təsvir edilmişdir. Tədqiqat zamanı aydın olmuşdur ki, orta q xüsusiyyətlər ilə yanaşı (-a, -ya, -na və s), fərqliliklər də (-e, -ye, -ə, -yə, -ga və s.) vardır. Araşdırma aparılarkən ümumiləşdirmə, təhlil, təsvir və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.                                                                                                                                                                                 |

## THE EXPRESSION OF THE DATIVE CASE IN OGHUZ GROUP TURKIC LANGUAGES

## ABSTRACT

In the article, the forms, variants, and suffixes used to express the dative case in Old Turkic and in the Oghuz group of Turkic languages are analyzed. When examining the texts of the Old Turkic period (5<sup>th</sup>-10<sup>th</sup> centuries), specifically the inscriptions from the Orkhon-Yenisei monuments-considered part of the early development stages of Turkic languages-it can be observed that the dative case was expressed through multiple variant suffixes (-a, -ä, -ya, -yä, -ğa, -gä, -ka, -kä, -na, -nä). In the language of Old Turkic written monuments, the dative case, which has lost its productivity in the literary standards of many modern Turkic languages, was also expressed through directional suffixes that have since become fossilized within certain adverbial elements (such as *yuxarı* [up], *irəli* [forward], *içəri* [inside], *bəri* [here], *dışarı* [outside], etc.), and through suffixes denoting direction or orientation (-rı, -ri, -ra, -ar, -är; -ğaru, -qerü, -karu, -kerü, -aru, -erü).

The article describes the similarities and differences in the expression of the dative case in the languages of the Oghuz branch of the Turkic language family, including Turkish, Azerbaijani, Turkmen, Gagauz, and Ahıska (Meskhetian) Turkish. It discusses which terms are used to describe the case, how it is formed, and which suffixes are employed. The research reveals that, alongside commonalities (-a, -ya, -na, etc.), there are also notable differences (-e, -ye, -ä, -yä, -ga, etc.) among these languages. The study applies methods of generalization, analysis, description, and historical-comparative linguistics.

**Keywords:** old , Turkic languages, dative case, suffix, comparison

## **Giriş**

Hər bir dilin təbiətinə, tarixinə, genealoji quruluşuna, mənşəyinə və s. xüsusiyyətlərinə görə özünəməxsus ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyaları (bir, yaxud bir neçə nitq hissəsini əhatə etməsinə görə) vardır. Dünya dilləri içərisində zəngin səs sistemi, lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu ilə seçilən 30-a yaxın türk dilində mövcud olan müəyyən qrammatik kateqoriyaları qruplaşdırsaq görürük ki, bir qrup kateqoriyalar tarixən formalaşaraq sabitləşmiş (kəmiyyət kateqoriyası və s.), bir qrup formalaşmaqdadır (dərəcə kateqoriyası və s.), digər dillərdə olub türk dillərində olmayan kateqoriyalar (cins kateqoriyası) isə başqa-başqa üsullar ilə (leksik, morfoloji, sintaktik) əvəz edilməkdədir. Dünya üzərində yayılmış dillər arasında özünəməxsus yeri olan türk dilləri qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində bənzər xüsusiyyətlər əldə etməsinə (həm öz aralarında, həm digər dillər ilə), həmçinin tarixi zərurətdən yaranan diferensiaslaşma prosesləri (ayrılımlar) baş verdikdə qədim türk dilindən gələn oxşar dil xüsusiyyətlərini qoruyub saxladıklarına görə qruplara (budaqlara) ayrılır.

Türkoloji ədəbiyyatda müşahidə edirik ki, yerli və xarici türkoloqlar müxtəlif prinsiplərdən çıxış edərək (tarixi, coğrafi, linqvistik və s.) bu dilləri müxtəlif şəkillərdə təsnif etmişlər. "Türk dillərinin bir-birinə çox yaxın olması (burada uzun müddət bir ərazidə, bir-birləri ilə yaxın ünsiyyətdə olmaqla bağlı olaraq ilkin oxşarlıq hamısı üçün uzun müddət müştərək olub) onların təsnifi işini çətinləşdirir. Ayrı-ayrı müasir türk dillərində belə oxşar cəhətlər fərqlərdən qat-qat artıqdır. Fərhad Zeynalov haqlı olaraq göstərmişdir ki, türk dillərini təsnif edərkən daha çox fərqli əlamətlərdən çıxış etmək lazımdır" (Zeynalov, 1981: 58). Buludxan Xəlilovun təsnifinə əsasən (Xəlilov, 2013: 217-219) yeddi qrupda birləşdirilən (oğuz, qıpçaq, bulqar, uyğur-oğuz, karluq-uyğur, çuvaş, yakut) müasir türk dillərində hal kateqoriyasında ümumtürk ortaq cəhətlər ilə yanaşı, bir çox fərqliliklər (terminologiya məsələlərində, halların və şəkilçilərinin sayında, müxtəlifliyində və s.) də görürük.

### **1. Qədim türk dilində yönlük halın ifadəsi.**

Qədim türk abidələri türk dillərinin inkişafı tarixində qədim türk dövrünə (V-X əsrlər) aiddir. VIII əsrdə yazıya alınmaqlarına baxmayaraq həmin yazılar istər fonetik, istər leksik, istərsə də qrammatik baxımdan kifayət qədər formalaşmış şəkildədir. Bu da həmin dilin və yazının yaranma və formalaşma tarixinin çox daha qədim dövrlərə getməsinə dəlalət edir. Adlar və hərəkət bildirən sözlər xüsusən inkişaf etmiş, forma və məzmunca müxtəlif şəkillərdə istifadə edilmişdir. Belə ki, qədim türk dilində artıq ismin kəmiyyət, mənsubiyyət və s. kateqoriyalarının geniş şəkildə işlədilməsini görürük. Türk dillərinə xas olan morfoloji quruluşdan, sintaktik əlaqələrin xüsusiyyətlərindən irəli gələrək (iltisafilik, idarə əlaqəsi) hal kateqoriyası çox qədimdən yaranaraq formalaşmışdır. Türk dilləri ailəsinə daxil olan oğuz qrununa məxsus dillərdə yönlük halın adlandırılmasını, ifadə formasını, şəkilçilərini və s. verməzdən əvvəl bu halın Göytürk dilində hansı şəkildə işlədilməsinə, hansı səciyyəvi əlamətləri daşdığını nəzər salmağı, onun tarixi inkişafını izləməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Abidələrin dilində yönlük hal -a, -ə, -ya, -yə, -ğa, -gə, -ka, -kə, -na, -nə şəkilçilərindən biri ilə düzəlir. Hərəkətin başlandığı və bitdiyi yeri, hərəkətin yönəldiyi şəxsi, zamanı, habelə səbəb və məqsədini bildirmək üçün işlədilir (Xudiyev, 2015: 95). Yönlük hal-ış, hal, hərəkətin müəyyən obyektə yönəldiyini və s. bildirir, -a, -e, -ya, -ye, -ka, -ke şəkilçiləri ilə düzəlir. Məs.: Bir kisi yanılarsa oğuşu, bodunu bisikünə teqi kıdmaz ermis (Bir adam yanılarsa qəbiləsi, xalqı, nəslinədək yolunu azmamış) və s. (Vəliyeva, 2013: 93-94).

Azərbaycan dili şivələrində yönlük halın qədim *-ka//qal//ğa* şəkilçisi şəxs əvəzliliklərinin tərkibində qalmışdır: *manqa//manğa, mənqə, sanqa//sanğa, sənqə, onqa//onğa/unqa//unğa, honğa*. Bu şəkilçi oğuz dilləri üçün səciyyəvi olmayıb, qıpçaq dillərinə xas xüsusiyyət hesab edilir (Məmmədli, 2019:102).

Əlisa Şükürlü yönlük, yönəlmə-istiqlamət halları ilə yanaşı, abidələrin dilində *yönəlmə halını* da ayıraraq qeyd etmişdir ki: “Yönəlmə halı türk dillərində ən qədim hal görümlərindən biridir. -rı, -ri, -ra, -ar, -är şəkilçi variantları vasitəsilə ifadə olunan bu hal görünüşü olsun ki, VII-VIII əsrlərdə, artıq öz qrammatik əhəmiyyətini itirmək üzrə olmuşdur. Ona görə də həmin halı ifadə edən şəkilçi variantlarına yalnız az və ya çox dərəcədə bir leksik vahid halında təcrid olunmuş sözlərin tərkibində təsadüf olunur” (Şükürlü, 1993: 85). Məs.: *Anar körü bilin* (KTk.11) Ona baxarkən bilin; *içrəki bodun* (KTk.2) içəridəki xalq; *önrəki är* (Ton.25) irəlidəki (şərqdəki) döyüşçü və s.

Yönəlmə-istiqlamət halı-iş, hal, hərəkətin müəyyən obyektə doğru istiqamətini bildirməyə xidmət edir, -ğaru, -qerü, -karu, -kerü, -aru, -erü şəkilçiləri ilə yaranır. Məs.: *İlqerü kün toğsıka, birqerü kün ortusınaru, kırğaru kün batsıkına, yırgaru tün ortusınaru anta içreki bodun kop mana körür* (İrəlidə-şərqdə, kündoğanda, sağda-cənubda, geridə-qərbdə, günbatanda, solda-şimalda orada mərkəzi xalqın hamısı mənə tabedir) və s. (Vəliyeva, 2013: 94). Müasir türk dillərində yönəlmə-istiqlamət hal şəkilçilərinin öz funksiyasını itirərək sözlərin tərkibində (*yuxarı, irəli, içəri*) rudiment kimi qalmasını (yok-karu, il-qerü, iç-görü) müşahidə edirik. Digər türk dillərində (türk, qaqauz və s.) ədəbi dil səviyyəsində müşahidə edilən bəzi bu kimi sözlər (dışarı) Azərbaycan dili şivələrində öz işləkliyini qoruyub saxlamaqdadır. “..-ğaru şəkilçisi Lerik və Ağdam şivələrində “dışğarı”, Zaqatala şivəsində “tişğarı”, İraq türkmənlərinin şivəsində “tişarı” sözündə qalmışdır (Məmmədli, 2019: 112).

İstiqlamət-yönəlmə hal şəkilçisi olan -ğaru, -gerü şəkilçisinin mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar -ka, -ke, -ğa, -ge şəkilçisi ilə -ru, -rü şəkilçisinin birləşdiyini ehtimal edirlər ki, iki şəkilçinin birləşib yeni bir şəkilçi əmələ gətirməsi halı türk dillərində geniş yayılmış hadisədir (Rəcəbli, 2006: 95).

Yönlük hal -ka, -kə, *atka* (“ata”, Ong.sağ, 11), *yazıka* (“çölə”, KltŞm.17), *Temirkapığka* (“Dəmirqapıya”, KLtC.4) və s. Yönlük halın -a əlaməti müşahidə olunur:

- 1) [k] samiti ilə bitən söz köklərinin sonunda: *balıka* (“şəhərə”, Ong.sağ, 9, KltŞm.8), *Besbalıka* (“Beşbalıka”, şəhər adıdır; Hoytu Temir ab., 4).
- 2) Birinci və ikinci şəxsin təkinə aid əvəzlilərdə: *baña* (“mənə”, Ton.I d, Şm.31), *saña* (“sənə”, Ton.I d., Şm.32).

-r şəkilçisi yalnız üçüncü şəxs əvəzliyinin yönlük halında işlənir: *anar* (“ona”, Ton.I d., Şm.32).

-ğaka şəkilçisi (ikiqat yönlük hal) birinci şəxsin mənsubiyyət şəkilçisindən sonra gəlir: *kunçuyımğaka* (“xanıma”, III Barlık ab.4; Kuyda *kunçuyımğaka...* adınıltım “Saraydakı xanımdan ayrıldım”) (Əliyev, 2019: 29).

## 2. Oğuz qrupu türk dillərində yönlük hal.

Mədəniyyət və dil baxımından bir-birinə çox yaxın olan türk xalqlarından – azərbaycanlılar, Türkiyə türkləri, türkmənlər, qaqauzlar, Balkan və Axisqa türkləri bir dil qrupunda birləşən

Oğuz türkləridir. Bəhs edilən dillərin daşıyıcısı olan xalqların daha yaxın genetik ortaqlığa malik olmalarının sübutu kimi bu dillərin müxtəlif yaruslarının müqayisəli analizi dəyərli tarixi-lingvistik nəticələr verə bilər. Son onilliklərdə bu xalqların arasında yüksələn xətlə inkişaf edən iqtisadi və mədəni, siyasi əlaqələr, mənəvi yaxınlaşma ortağ türk dili ideyasının gerçəkləşməsinə təkan verən amillərdən biri kimi mövzunu kifayət qədər aktual edir (Qemberova, 2021: 78).

Fərhad Zeynalov türk dillərinin təsnifini apararkən oğuz qrupuna türk, Azərbaycan, türkmən, qaqauz və Balkan türklərinin dillərini daxil etmiş və ayrılıqda hər bir dilin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini təsvir etmiş, abidələri, tarixi inkişaf mərhələləri, səciyyəvi xüsusiyyətləri və s. barədə ətraflı şəkildə məlumat vermişdir (Zeynalov, 1981:94-165). Buludxan Xəlilov isə 2013-cü ildə nəşr edilən “Türkologiyaya giriş” dərslində türk dilləri ailəsinə daxil olan dillərin bölgüsündə oğuz qrupu türk dillərinə Axısqa (Mesxeti) türklərinin dilini də daxil etmişdir (Xəlilov, 2013: 217).

Türk dillərində *yönelmek* feilinə müxtəlif şəkilçilərin artırılması ilə semantik baxımdan oxşar terminlər yaradılmışdır: ..yönülüş (yeni uyğur), junaliş (özbək)..Göründüyü kimi, təkcə Azərbaycan dilində “istiqlamət” mənalı *yön* sözünə bir leksik şəkilçi artırılmışdır. Digər türk dillərində isə -el, -al, -ül şəkilçiləri vasitəsilə feil düzəlmiş, feildən isə -ış, -iş, -uş, -üş, -ma, -me şəkilçiləri vasitəsilə yeni terminlər düzəlmişdir (Əliyeva, 2019: 109-110).

| Oğuz qrupu türk dillərində yönlük halın adlandırılması və şəkilçiləri |                  |                     |                    |                                          |
|-----------------------------------------------------------------------|------------------|---------------------|--------------------|------------------------------------------|
| <i>Azərbaycan dili</i>                                                | <i>Türk dili</i> | <i>Türkmən dili</i> | <i>Qaqauz dili</i> | <i>Axısqa (Mesxeti) türklərinin dili</i> |
| Yönlük                                                                | Yönelme          | Yaklaşma            | Yönelme            | Yönlük                                   |
| -a, -ə, -ya, -yə                                                      | -a, -e, -ya, -ye | -a, -e, -ya, -ye    | -a, -ya, -y        | -a, -ə, -ya, -yə<br>-ğa, -gə             |

Bu hal, bir tərəfdən iş, hərəkət və əşyanın istiqamətini, digər tərəfdən, iş hərəkət və əşyanın çatacağı son nöqtəni bildirir. Yönlük hal, əsasən, feillərin tələbinə görə işlənsə də, bəzən həmin halda işlənən sözlər ismi cümlələrdə də iştirak edə bilər. Məsələn: *Tələbəyə kitab lazımdır*. Bu hal həm təsirsiz, həm də təsirli feillərin tələbinə görə işləndiyi kimi, mütəhərrik (dinamik) və qeyri-mütəhərrik (statik) hərəkət bildirən feillərin tələbinə görə də işlənə bilər. İsim və ya başqa nitq hissəsi təsirli feillərin tələbinə görə o zaman yönlük halda işlənə bilər ki, cümlə daxilində təsirlik halda işlənmiş başqa bir söz iştirak etmiş olsun, yaxud təsirlik halda işlənən söz həmin cümlədən əvvəlki və ya sonrakı cümlədə işlənmiş olsun. Məsələn: *Mən kitabı yoldaşıma verdim. Hökumət əlaçı tələbələrə yüksək təqəüd verir* (Hüseynzadə, 2007:53).

Azərbaycan, türkmən, qaqauz və türk dillərində yönlük hal şəkilçisi eynidir. Digər türk dillərində isə əsas fərq şəkilçinin başında k/q samitlərinin mühafizə olunmasıdır. Məsələn, tatar, noqay, qırğız, Altay dillərində yönlük halın göstəricisi -ğa/-ka şəklindədir (Бларова, 1982: 44-49). Kazak türkcəsində saitlərdən və cingiltili samitlərdən sonra -ğa, -ge; kar samitlərdən sonra; -ka, -ke, -balağa, üzimge, tonğa, ana, Kazakka, topka. Tatar türkcəsində də kazak türkcəsində olduğu kimi saitlərdən və cingiltili samitlərdən sonra -ğa, -gä, kar samitlərdən sonra -ka, -kă gəlməkdədir. Məsələn, *öyga* (evə), *kişigä* (kişiyə), *säbäpkä* (səbəbə). Təklil birinci və ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra -a, -ä şəkilçisi gəlir. Üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra -na, -nä şəkilçisi gəlir. Məsələn, *öyinä* (onun evinə), *öylarina* (evlərinə) (Karşılaştırmalı Türk lehçeleri Sözlüğü. C1, 1991: 1050, 1090).

Müasir Azərbaycan dilində yönlük halın şəkli əlaməti *-a(-ə)* şəkilçisidir. Həmin şəkilçinin əvvəlinə söz saitlə bitdikdə *y* bitişdirici samiti, III şəxs mənsubiyyət şəkilçili isim hallanırsa, *n* samiti (atasına, babasına) əlavə olunur. Yönlük halın aşağıdakı vəzifələri vardır:

1. Yönlük hal hərəkətin yönəlmə obyektini bildirir. Məsələn: *Mən Kitaba baxıram* və s.
2. Əşyanın yönəlmə və istinad obyektini bildirir. Məsələn: *kəndə yol, dosta məktub* və s.
3. Mütəhərrik feillərin tələbinə görə hərəkətin yönəldiyi son nöqtəni bildirir. Məsələn: *O, evə getdi* və s.
4. Qədər mənası bildirən qoşmalarla işlənərək, cümlədə məsafə, zaman və sair ölçü miqdarı bildirir. Məsələn: *Axşamacan işi qurtarmalıyam* və s.
5. İstiqamət məzmunu bildirən qoşmalarla işlənərək, tərəf və istiqamət məzmunu yaradır. Məsələn: *Məktəblilər evə sarı döndülər* və s.
6. Görə qoşması ilə işlənərək, hərəkətin icrasının səbəb və məqsədini bildirir. Məsələn: *Buna görə işi qurtara bilmədim* və s.
7. Nisbət və müqayisə məzmunları ifadə etmək üçün görə və nisbətən qoşmalarının həmin sözlərlə işləmə bilməsinə xidmət edir. Məsələn: *Afaq başqalarına nisbətən zirəkdir* və s.
8. Fikrin ümumi deyil, müəyyən və ya bir qrup şəxsə aid olmasını bildirmək üçün həmin sözün görə qoşması ilə işləmə bilməsinə və nəticə etibarilə istinad mənası yaranmasına xidmət edir. Məsələn: *Mənə görə, o düz danışmadı* və s.
9. Məsdərlər və bəzən *-lıq (-lik, -luq, -lük)* şəkilçisi ilə düzələn isimlər yönlük halda işlənərək, məqsəd məzmunu bildirir. Məsələn: *Ramiz oxumağa getdi*. Belə hallarda yönlük hal şəkilçisini üçün qoşması ilə də əvəz etmək mümkündür. Məsələn: *Adil Moskvaya oxumaq üçün gedir* və s. (Hüseynzadə, 2007: 52-53).

Azərbaycan dili şivələrindən bəhs edərkən Məmmədəğa Şirəliyev göstərmişdir ki, yönlük hak ikivariantlı şəkilçilərlə ifadə olunur: *-a, -ə* (samitlə bitənlərdə), *-ya, -yə* (saitlə bitənlərdə). Yönlük halın fərqli şəkildə özünü göstərdiyi şivələr barədə müəllif qeyd etmişdir: “Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektlərində sözün birinci hecasında *u, ü, o, ö*, axırda isə *a, ə* saitləri olursa, yönlük halda sözün son saiti *a* səsi *u* səsi ilə, *ə* səsi isə *ü* səsi ilə əvəzlənir. Qazax dialektində sözün birinci hecasında *ü, o*, axırda isə *a* saiti olarsa, yönlük halda sözün son saiti olan *a* səsi bəzən *o* səsi ilə də əvəzlənir (Şirəliyev, 2008: 131).

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposundan başlayaraq, oğuz-səlcuq abidələrində sadə hallanmada yönlük və təsirlik hallarının “*y*” samitli variantı səciyyəvi xüsusiyyətə çevrilmişdir; məs.6 –*Əlin-ayağın bərk bağladılar, bir ərəbəyə yüklətdilər; -Hər nə iş olsa Qorqut ataya tanışınca işləməzlərdi, -xatun gəlib zindançıya qapuyı açdırdı; -Borcluyu borcdan qurtardı; -Şol mağarayı gördünmü* (KDQ, s.31, 35, 102, 116) (Məmmədli, 2003: 20).

Müasir türk dilində ismin hallarının sayı məsələsi mübahisəli məsələlərdəndir. Belə ki, bu məsələdə türk dilçiləri arasında fikir birliyinin olmaması müşahidə olunur. M.Ergin türk dilində doqquz halın olduğunu göstərir:

1. Yalın hal (Nominatif hali) – Adlıq hal
2. İlgi hali – Genitif hali (*ağacın, kuşların*) – Yiyəlik hal
3. Yapma hali – Akkuzatif hali (*insanları, korkuyu*) – Təsirlik hal
4. Yaklaşma hali – Datif (*yavruya, göklərə*) – Yönlük hal

5. Bulunma hali – Lokatif hali (*tarlada, yollarda*) – Yerlik hal
6. Uzaklaşma hali – Ablatif hali (*tepeden, sizden*) – Çıxışlıq hal
7. Vasita hali – Instrumental hali (*ansız-ın, yaya-n, öyle-n, elle, makasla*)
8. Eşitlik hali–Ekvativ hali (*insanca, güzelce, tilkice, kurnazca*)–Oxşama, bənzərlik hali
9. Yön göstərmə hali – Direktif hali (*son-ra, iç-re, dış-arı*) – İstiqamət hali (Ergin, 1990: 283).

T. Banquoğlunun “Türkçenin grameri” kitabında hallar: “1. kim hali; 2. kimi hali; 3. kime hali; 4. kimde hali; 5. kimden hali; 6. kimin hali” olmaqla altıdır. *Kimə* gəlincə, maraqlıdır ki, T. Banquoğlu əşyanı canlı və ya cansız olmasına baxmayaraq *kim* adlandırır [Banquoğlu, 1990: 326-327].

Anadolu şivələrində yönlük hali ifadə edən -a, -e (-ya, -ye/-na, -ne) şəkilçiləridir. Bunlardan başqa -ga yönlük hal şəkilçisinə hələ ki Kütahya və Muğla şivələrində sadəcə iki nümunədə görülmüşdür (Buran, 1996: 134-135). T.Banquoğlu Türkiyə türkcəsində qədim şəklini özündə daşıyan bir neçə nümunə vermişdir: özge, başka, dizge (uzun corab), içge (iç tərəf) (Banguoğlu, 1990: 171).

Anadolu şivələrində yönlük hal şəkilçisinin işlənməsində digər fərq isə mənsubiyyət şəkilçisindən sonra yönlük hal şəkilçisi əlavə olunmalı halda əlavə edilməyərək mənsubiyyət şəkilçisinin yönlük halın funksiyasını yerinə yetirməsi halına təsadüf edilir:

*-baba gət işen (iş+i+n+e) dəllər.*

*-bin atan (at+i+n+a);*

*-bi iki tene aklan (aklına) gelise söle (aklına)* (Buran, 1996: 145).

Kütahya və ətrafı bölgələrində danışılan türk dilinin şivələrində yönlük halın işlənməsində bəzi fərqliliklər müşahidə edilir. Buna yönlük hal şəkilçisinin ixtisarını nümunə göstərə bilərik: *və öteyan “öte yana” demiş* (Gülensoy, 1988: 80).

Türkmən dilində yaxlaşma (yönlük) halının şəkilçisi “-a/-e”dir: dañaa “sarğıya”, darağa “aarağa”, duuzuna “duzuna”, eñeğe “çənəyə”, gaana “qana”, geyime “geyimə”, kümüşə “gü-müşə”, mektebe “məktəbə”, öye “evə”, tümlüğe “qaranlığa”, uukaa “yuxuya”, yañraa “gəvəzə-yə”, yere “yerə”. Bu nümunələrdəki dañaa, uukaa və yañraa sözlərinin yaxlaşma (yönlük) halı şəkilçilərini qəbul etmədən əvvəlki şəkilləri belə olmuşdur: dañı, iki, uukı və yañra. İsimlərin sonunda olan saitlər yaxlaşma hali şəkilçisi qəbul edərkən uzanır: alada “qayğı”→aladaa “qayğıya”, arpa “arpa”→arpaa “arpaya”, berği “borc”→berğäâ “borca”, düye “dəvə”→düyäâ “dəvəyə”, tutı “pərdə”→tutaa “pərdəyə”, yağı “düşmən”→yağaa “düşməne”.

Nümunələrdə də görüldüyü kimi, sonlarında “ı/i” saiti olan sözlər yönlük halında işlə-nərkən uzanma hadisəsi ilə yanaşı səs dəyişməsi hadisəsi də baş vermişdir. Türkməncədə “-k” şəkilçisi də yönlük hali şəkilçisi ilə bənzər funksiyaları daşımaqdadır. Bu şəkilçi özündən əvvəl gələn şəkilçinin uzanmasına səbəb olmaqdadır: añrık “o tərəfə”, bəriik “bəriyə”, içeriik “içəri-yə”, ileriik “irəliyə”, yokarık “yuxarıya” (Kara, 2005: 101).

Balkan türklərinin dili müstəqil bir dil kimi səciyyələnir. Bəzən bu dil qədim türk, peçə-neq, uz, səlcuq, osmanlı və s. türk xalqlarının qaynayıb-qarışmasından formalaşmış bir dil kimi göstərilir. Bəzən isə bu dili türk (osmanlı) dilinin təsiri altında yaranmış, türk dilinin bir şivəsi hesab edirlər. Balkan türklərinin bir qismi xristian, bir qismi isə müsəlmandır. N.A.Baskakov Balkan türklərini iki qrupa bölür:

1. Qaqauzlar, peçeneqlər, uzlar, türklər. Yəni bunların qaynayıb-qarışmasından yaranmışlar;
2. Türkləşmiş bolqarlar, yunanlar, karamanlılar, qızılbaşlar, yaruklar, tozluqlar. Yəni bunların qaynayıb-qarışmasından yaranmışlar;

Birinci qrup Balkan türklərinin dili daha çox qaqauz dili ilə, ikinci qrup isə türk və Azərbaycan dilləri ilə uyğun cəhətlərə malikdir (Xəlilov, 2013: 250).

Qaqauz dilində yönlük hal hər zaman şəkilçi ilə işlədilir. Şəkilçiləri +(y) a-dır. Bəzən söz sonunda -a səsinin düşməsi səbəbindən ancaq bitişdirici -y səsi ilə işlənir. Məsələn:

*Ya bân pazara varayım; Biz gittik suya; Çurââ köpük/köpürttük. Kütââ kükürt/tükürttük; Senin diyerdı teninâ; Bir öküz gelmiş oray' ap-ak; Nerey şimdi çöktü duman; Git sor bir kimseyâ; Birazdana döndü; Osa dursun mu heptânâ* və s. nümunələrində uzaqlaşma (çıxışlıq) halından sonra gələn +â, +a yönlük hal şəkilçisi ilə +dan, +tân çıxışlıq hal şəkilçisinin daşlaşması və birinci hal şəkilçisinin funksiyasının unudulması nəticəsində iki halın şəkilçilərinin (çıxışlıq və yönlük) üst-üstə işlənmiş forması olmalıdır (Gagavuz Türkçesi Grameri, 1996: 122).

Axısqa türklərinin dilində ismin aşağıdakı halları fərqləndirilir: adlıq hal, yiyəlik hal, yönlük hal, təsirlik hal, yerlik hal, çıxışlıq hal, birgəlik hal, müraciət halı. ..yönlük hal bəzi şivələrdə şəkilçilərin variantlarına görə fərqlənir. Məsələn: *qutiya, dedaya; gəlinə, tüvəngə* və s. Nadir hallarda bu toplumun dilində, xüsusən də, yaşlı nəslin nitqində qədim yönlük hal şəkilçisi –ğa, –gə də işlədilir. *Manilərdə bu faktla qarşılaşırıq: Puvarğa (bulağa) qızlar gəlür, //qanadı sizlər gəlür.* –ğa, –gə şəkilçisi türk dillərinin bir çoxu üçün istər qədim, istərsə də müasir dövrdə mühüm şəkilçi kimi qalmaqdadır. Həmin şəkilçi müasir Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyil (Kazımov, 2012: 211-213).

Ümumiyyətlə, -a, -ə yönlük halın ən qədim formasıdır. -ya, -na isə onun variantlarıdır. İntervokal mövqedə -y bitişdirici samit kimi meydana çıxır, -n isə mənsubiyyətli hallanmanın elementidir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, türk dillərinin ən qədim yazılı abidələrində hər iki forma paralel işlənmişdir. Sadə hallanmadakı -ğa/-gə, mənsubiyyətli hallanmadakı -a, -ə formasından üstün mövqedə olmuşdur. Sonralar yiyəlik halda olduğu kimi, mənsubiyyətli hallanmadan sadə hallanmaya keçmişdir. Çox güman ki, ilkin orta əsrlərdə -a danışıq faktı kimi fəal olmuş, sonra oğuz tayfalarının dilində normalaşmışdır (Məmmədli, 2019: 103). Bu hala həm Azərbaycan dilində, həm də türk dilində təsadüf olunur: *evinə*. Lakin buradakı n birləşdirici samitdir. F. Cəlilov -na şəkilçisini mənsubiyyət şəkilçisi (-ın) ilə işlənən sözlərin yönlük hal paradigmasındakı izi adlandırır (Cəlilov, 1998: 216).

Zabitə Teymurlu və Zümrüt Emiroğlu 25-27 may 2016-cı ildə Bakıda keçirilən “III Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu”nda “Oğuz qrupu türk dillərində hal şəkilçilərinin mənaca əvəzlənməsi” mövzusunda məruzə etmişlər. Aparılan tədqiqat işinin nəticəsi olaraq müəlliflər aşağıdakı müddəaları təqdim etmişlər:

1. Müxtəlif dillərdə halların sayı müxtəlifdir.
2. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik halların müqayisəsi zamanı hal şəkilçilərinin bu dillərdə fərqli şəkillərdə işləndiyi görülür.
3. Qaqauz dilində halların əvəzlənməsinin hər növünə təsadüf edilir.
4. Bu dillərdə ismin müəyyən bir hal şəkilçisinin bəzən paralel, bəzən də başqa bir vəzifədə işləndiyi halına təsadüf edilir.

5. Türkmən dilində bir hal digər halın yerinə işlənir və məna baxımından bir-birini əvəz edir. Yönlük, yerlik və çıxışlıq hallar bir-birinin yerinə çox rahat şəkildə işlənir və heç bir məna dəyişikliyinə səbəb olmur.
6. Azərbaycan dilində də məkani halların paralelliyi milli dilimizin formalaşması dövrlərinə qədər müşahidə edilir.
7. Azərbaycan və Türkiyə Türkcəsi şivələrində bir hal şəkilçisinin başqa bir halın qrammatik mənasını ifadə etməsi hallarına rast gəlinir.
8. Nümunələrdə görüldüyü kimi oğuz qrupu türk dillərindən qrammatik halların mənacə əvəzlənməsi qaçaqaz və türkmən ədəbi dillərində, Azərbaycan və türk dillərində isə şivələrdə təsadüf edilir.
9. Qədim abidələrin dilində də halların mənacə əvəzlənməsi görülür (Z.Teymurlu, Z.Emiroğlu, 2016: 674).

Fərhad Zeynalov haqlı olaraq göstərmişdir ki, oğuz qrupunda aparıcı əlamətlər daha çox ümumi cəhətlərə malikdir. Lakin bununla belə, bu qrupu şərtləndirən bir sıra fərdi əlamətlər də vardır. Bu fərdi xüsusiyyətlər, hər şeydən əvvəl, o qrup dillərin öz fərdi, daxili inkişafı ilə əlaqədar ortaya çıxmışdır. Bundan əlavə, qohum və qohum olmayan dil və dil qruplarının da təsiri nəzərdən qaçırılmamalıdır (Zeynalov, 1981: 100).

### **Nəticə**

Türk dilləri içərisində xüsusi yeri olan oğuz qrupu türk dillərinin ahəngdar, musiqili səs sistemi, rəngarəng, zəngin lüğət tərkibi, sabitləşmiş qrammatik quruluşu vardır. XI əsrdə Mahmud Kaşğari qədim türk dilinin artıq özünəxas səciyyəvi xüsusiyyətlər kəsb edən ləhcələri içərisində oğuz türklərinin danışığının ən zərif, ən incə, həmçinin ən qısa (lakonik) olduğunu vurğulamışdır (Kaşğari, 2006: 104). Oğuz qrupu türk dillərində özünü göstərən bir çox qrammatik kateqoriyalar kimi, ismin hal kateqoriyasının müqayisəli şəkildə öyrənilməsi aktualıq kəsb edərək türkoloji araşdırmalar istiqamətində böyük əhəmiyyət daşıyır. Yönlük hal oğuz qrupu türk dillərində oxşar olsa da bir-birindən fərqlənən terminlər ilə adlandırılır, həmçinin bu dillərdə olan yönlük hal şəkilçiləri daha çox ortaqlıq nümayiş etdirsə belə, fərqliliklər də özünü göstərməkdədir.

Hesab edirik ki, bu istiqamətdə olan araşdırmalar həm ümumtürkoloji müstəvidə aparılacaq gələcək tədqiqatlar və gəlinən nəticələr üçün faydalı olacaq, həmçinin ali məktəblərdə təhsilin bakalavr və magistratura səviyyələrində bu istiqamətdə təşkil edilən tədris prosesində istifadə olunaraq yaranmış resurs çatışmazlığının qarşısını alacaqdır. "Ali məktəblərin humanitar ixtisaslarında tədris olunan bir sıra fənlər üzrə müasir tələblərə cavab verən, nəzəri hissə ilə yanaşı, tələbələrin əldə etdikləri bilikləri yoxlaya və tətbiq edə bilmələri üçün geniş praktik bölmələri əhatə edən dərş vəsaitlərinə ciddi ehtiyac vardır" (Teymurlu, Qəmbərova, 2025: 88).

### **Qısaltmalar**

|          |                                  |
|----------|----------------------------------|
| KDQ      | Kitabi-Dədə Qorqud               |
| Ton.     | Tonyukuk abidəsi                 |
| Klt. Şm. | Kültigin abidəsinin Şimal tərəfi |
| Ktk      | Kültigin kiçik abidə             |
| Ong.     | Ongin abidəsi                    |



## ƏDƏBİYYAT

1. Ata, A. (2011). Orhun Türkçesi. Eskişehir: T.C.Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2347.
2. Banguoğlu, T. (1990). Türkçenin Grameri. TDK, Ankara.
3. Buran, A.(1996). Anadolu ağzlarında İsim çekim (Hal) Ekleri. Ankara. TDK.
4. Благова, Г. (1982). Тюркские склонения в ареально-историческая освещении. Москва.
5. Ercilasun, A. (2016).Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları.İstanbul:Dergah Yayınları.
6. Ergin, M. (1990). Üniversiteler için Türk dili. 15. Baskı. İstanbul.
7. Əliyev, Y. (2019). Qədim dil (Fonetika. Əlifba. Morfologiya). Bakı: Elm və təhsil.
8. Əliyeva, E. (2019). Türk dillərində kəmiyyət və hal kateqoriyası: nominasiyası və təzahür üsulları. Bakı, № 1, səh. 100-114.
9. Gagavuz Türkçesi Grameri. (1996). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
10. Gülensoy, T. (1988). Kütahya ve Yöresi ağzları. Ankara, TDK Yayınları.
11. Hüseynzadə, M. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: "Şərq-Qərb".
12. Xudiyev, N. (2015). Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Elm və təhsil.
13. Xəlilov, B. (2013) Türkologiyaya giriş. Bakı, "Bakı Çap Evi".
14. Kara, M. (2005). Türkmen Türkçesi Grameri. Ankara, Qazi Kitabevi.
15. Karşılaştırmalı Türk lehçeleri Sözlüğü. C1. (1991). Ankara.
16. Kazımov, İ (2012). Axısqa türkləri: dil, tarix və folklor. Bakı, Elm və təhsil.
17. Kaşğari, M. (2006). Divanü lüğət-it türk. I cild. Dörd cildə. Bakı, "Ozan". Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər
18. Korkmaz,Z.(2009).Türkiye Türkçesi Grameri. Şekil Bilgisi. Ankara: Türk Dil Kurumu.
19. Qemberova, S. (2021). Azərbaycan dilinin şivə xüsusiyyətləri Qaqauz dilində.Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD), 5(1), 77-86.
20. Məmmədli, M. (2003). Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, Elm.
21. Məmmədli, M. (2019). Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi Nəşr MMC.
22. Rəcəbli, Ə. (2006).Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I hissə. Bakı: Nurlan.
23. Şükürlü, Ə. (1993). Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif.
24. Tekin, T. (2003). Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
25. Teymurlu, Z., Emiroğlu, Z. (2016). Oğuz qrupu türk dillərində hal şəkilçilərinin mənaca əvəzlənməsi. III Beynəlxalq Türk Dünyası Araştırmaları Simpoziumu. Bakı, 25-27 may.
26. Teymurlu, Z., Qəmbərova, S. (2025). Akademik kommunikasiyada Azərbaycan dilinin yeri. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. Xüsusi buraxılış/2025 May/82-91.
27. Şirəliyev, M. (2008). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Maarif.
28. Vəliyeva, G. (2013). Qədim türk dili. Bakı: Elm və təhsil.
29. Zeynalov, F. (1981). Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif.